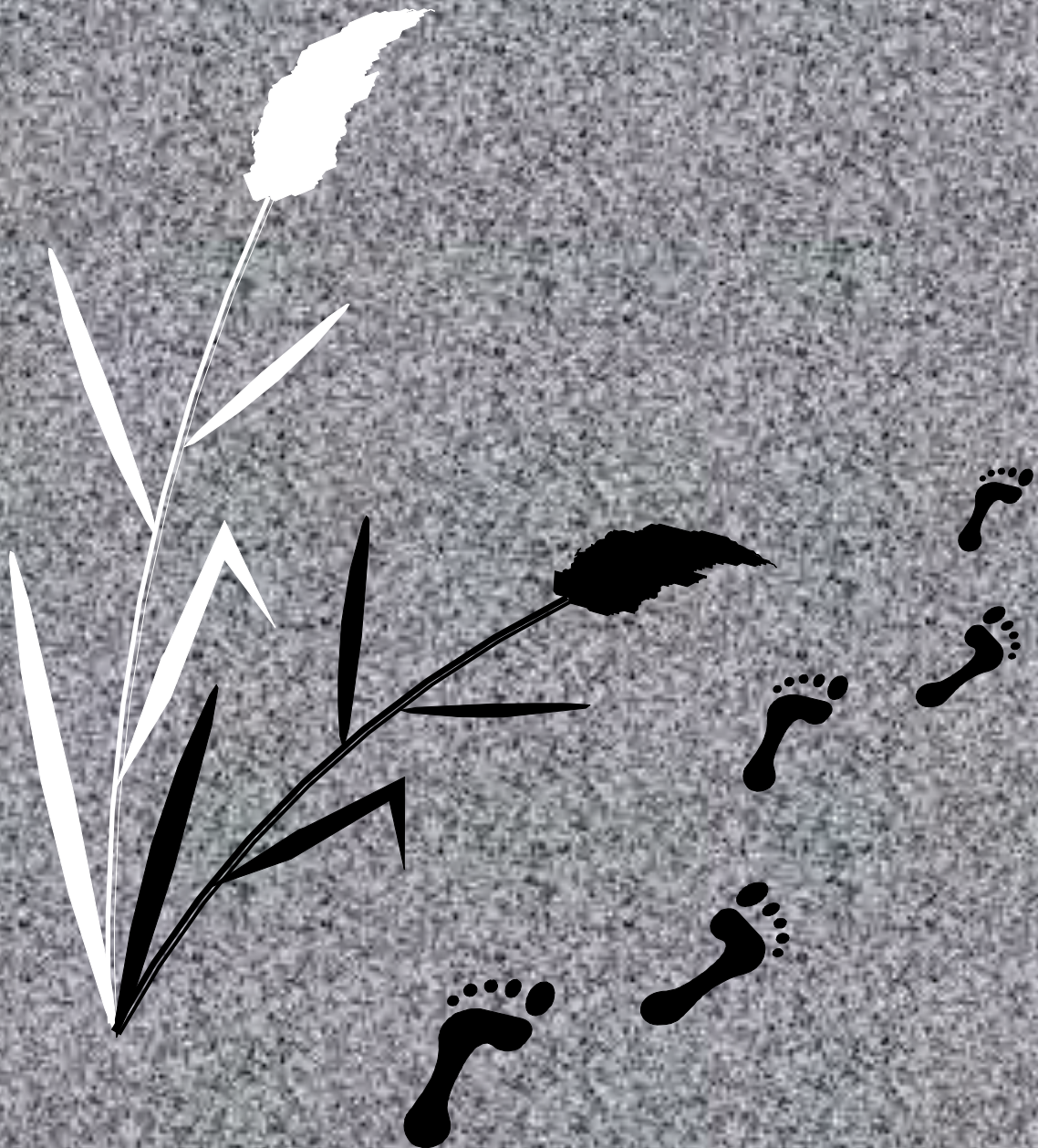

En vandring i tid **runt Vindommens strand**

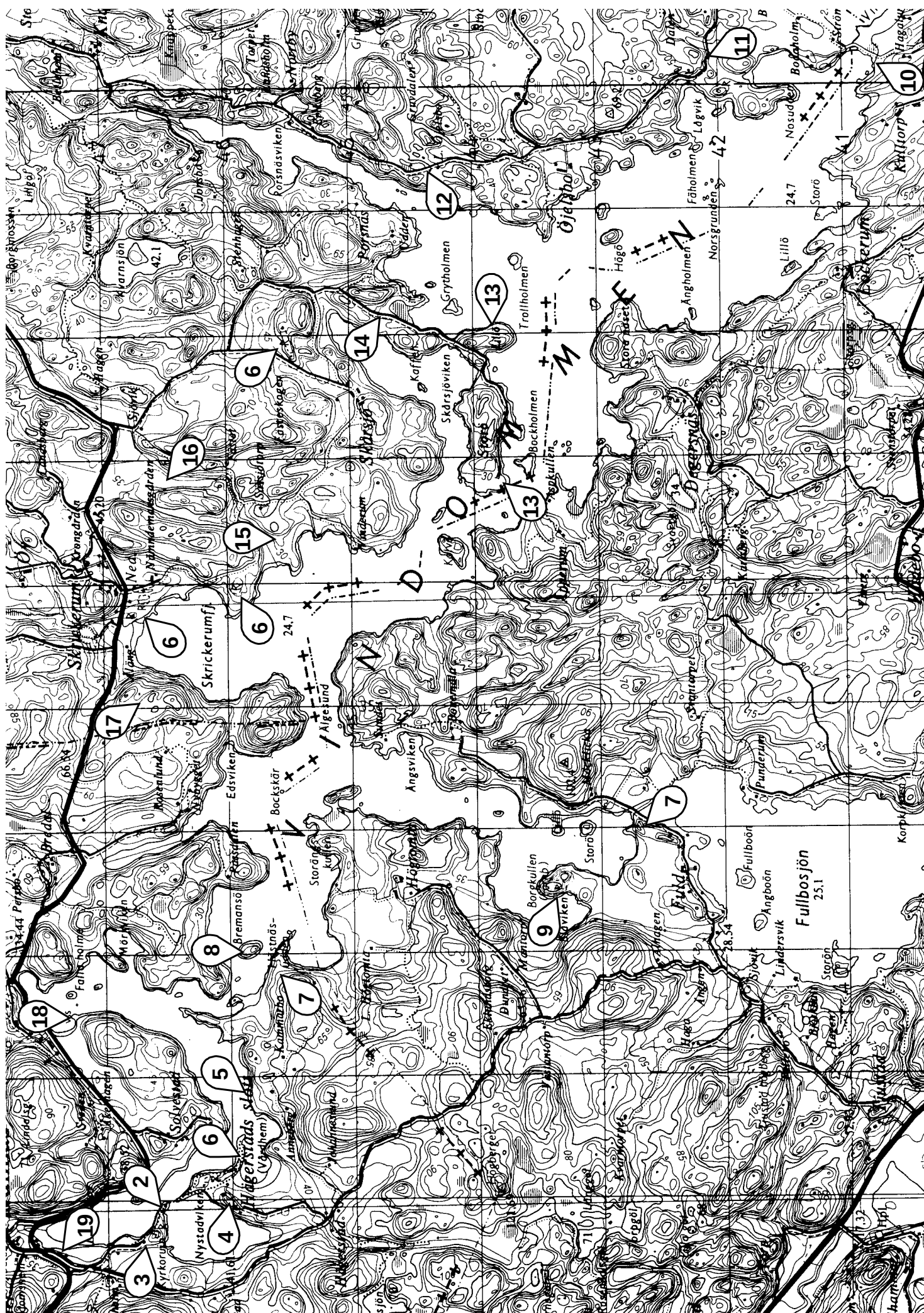
En vandring i tid runt Vindommens strand

av Sonja Palmberg

© Copyright Sonja Palmberg Åsen 1996

Reviderad 2018

Innehåll

1	Vindommen	sid 8
2	Hannäs kyrka	sid 9
3	Muminmamman	sid 11
4	Hägerstad slott	sid 11
5	Hägerstad träoljefabrik	sid 12
6	Gravfälten	sid 15
7	Varggropar	sid 16
8	Bremansö	sid 16
9	Fornborgen på Borgkullen	sid 17
10	Sågen vid Skedshult	sid 18
11	Boda ödeby	sid 19
12	Kungsvägen	sid 19
13	Torpen på Storö och Lillö	sid 20
14	Skårsjö Masugn	sid 21
15	Hummerum ödetomt	sid 22
16	Sävsjön	sid 22
17	Åläng koppargruva	sid 23
18	Vindommens Småbåtssällskap	sid 23
19	Hannäs Bastuförening	sid 25
20	Epilog	sid 25
21	Källor	sid 26

1 Vindommen

Vindommen är Tjustbygdens största sjö och kanske den vackraste. Den är belägen inom tre socknar, nämligen Hannäs, Tryserum och Ukna. Sjön upptar en yta på 1 400 ha (14 kvkm). Fågelvägen är sjön ca 13 km lång. Sjöns omkrets är många mil runt alla vidlyftiga vikar.

En sägen som illustrerar strändernas längd är att två personer slog vad om vad som var längst, att gå till Stockholm fram och tillbaka eller att gå runt Vindommen. Den som skulle gå runt Vindommen har inte kommit fram än.

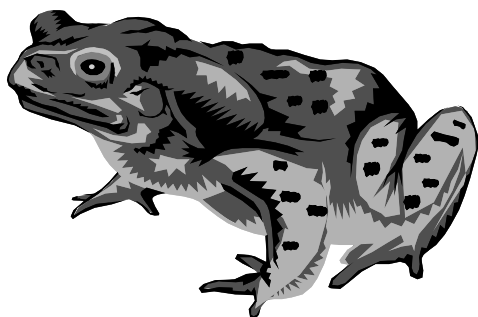
Sjöns yta ligger 24,7 meter över havet och djupet är kraftigt varierande. Det största kontrollerade djupet är 45 meter, men till största delen är det en grund sjö. Enligt äldre personers utsago ska det finnas djupsänkor på 70 - 80 meter, vilket ej har kunnat verifieras. Genom sjösänkningar har odlingsbar mark vunnits på bekostnad av att vikarna har grundats upp. I början av 1860-talet sänktes sjön ca 1 meter. Avrinningen från Vindommen sker genom Vindån och vid högvatten kan avrinningen vara 8,5 kbm i sekunden.

Det finns gott om gädda, gös, abborre, mört, braxen och sarv. Gösen är inplanterad och har förökat sig bra på gäddans och abborrens bekostnad. Gösen trivs bäst i de djupare vattnen. Dessutom förekommer löja, lake, sutare och nors men inte så talrikt. Ålstammen har på senare år minskat. Flodkräftan har utdött och ersatts av signalkräftor som planterades in 1993.

Nästan hälften av stränderna är skogbeväxta, omkring en fjärdedel är odlingar och resten är berg. Bygden kring sjön hade ursprungligen en mycket artrik växtflora, men genom intensivare skogsskötsel och kultivering av betesmarker har en del växter försvunnit. Stränderna är ofta kantade med pors där barrskogen når ner till stranden, annars klippal, jolster och bindvide samt gråvide, krypvide och sälgräs. I de näringsfattiga vikarna finns företrädesvis vit näckros och notblomster medan de grundare delarna av de näringsrika vikarna har en rik flora av gul näckros, bred kaveldun, pilört, blomvass, knölsyska och tiggarranunkel. De vanligaste växterna i sjön är bladvass, sjöfräken, sjöranunkel och olika arter av nate. Vid inloppet till Kolviken, som är rik på kolvass, finns inplanterad sjögull.

Fåglar som häckar i eller vid Vindommen är gräsand, knipa, vigg, storskrak, sothöna, skäggdopping, vattenrall, fisktärna, fiskmå, gråtrut, storlom, knölsvan, häger, enkelbeckasin, rörsångare och drillsnäppa. Den täta vegetationen vid stränderna är ett kärt tillhåll för lövsångare, trädgårdssångare och en och annan näktergal. Vid Högtomta finns en koloni av kanadagäss. Glädjande nog finns ännu några par av fiskgjuse. Tidvis besöks Vindommen av den sällsynta sångsvanen.

På den kulinariska sidan finns i Vindommen den ätliga grodan *Rana esculenta*. I Sve-rige finns den främst i sydvästra Skåne och är i övrigt känd från ett fåtal platser upp till norra Uppland. Den är mer bunden till vatten än våra vanliga grodor. Oftast håller den sig så nära den vattensamling där den hör hemma, att den vid fara kan sätta sig i säkerhet med ett enda hopp. Det är Europas största grodart, hanen blir 7,5 cm och honan upp till 13 cm lång. Den är grön med svarta fläckar. Hanarna har ett

kraftigt karak-teristiskt kväkande, knarrande och rapande ljud, vid sina parningskonserter i början av juni. Tyvärr kan vi inte bjuda på något smakprov eftersom den ätliga grodan är fridlyst.

Förr i tiden var en sjö mycket viktig för befolkningen. Fisket gav ett bra tillskott till mathållningen och sommar och vinter var sjön bra som färdväg. Det var därför naturligt att de första bosättningarna skedde längs vattendrag och runt sjöar. Följer man Vindommen runt finner man spåren av människor under olika tider från stenålder till idag. Denna vandring i tid går inte i kronologisk ordning utan börjar i Hannäs och följer sjöns stränder i motsols riktning.

2 Hannäs kyrka

Ruinen av Åtvidabergs äldsta kyrka ser vi ute på kyrkudden. Den daterar sig från 1100-1200-talet och var då förmodligen av trä och som de flesta kyrkor från denna tid avsedd som försvarsanordning. Det utomordentligt goda läget högt uppe på en ås - Vinåsen - talar för detta.

Stenkyrkan av "letad gråsten" med tegel kring fönster och dörrar samt en vacker tegelornering på västra gaveln var 37 alnar lång, 14 alnar bred och rymde 200 personer. På nordsidan var sakristian utbyggd av sten och på sydsidan vid huvudporten fanns ett litet vapenhus av trä. Innertaket var av välvt trä och försett med många målningar. Predikstolen var ett förnämligt bildhuggeriarbete.

Kyrkan hade inget torn, utan klockorna hängde i en fristående stapel. Den största är stöpt 1578 och omgjuten 1754. Lillklockan som är gjuten 1716 är nu upphängd i tornkammaren i nya kyrkan.

Genom befolkningstillväxten blev med tiden kyrkan för liten för församlingen och en ny kyrka med 800 sittplatser invigdes den första advent 1885. Nya kyrkan är belägen mitt i Hannäs kyrkby.

*Hannäs gamla kyrka
Teckning av Sofia Hazelius 1865*

Utdrag ur kyrkoboken:

Casus Singularis

(=Enstaka olyckshändelser)

År 1772 d 26 Aug vid middagsstunden slog åskan ned i klockstapeltornet spilande (spjälände) sönder spån och brädor på den sydöstra sidan, ner bröt den mest lösa master runt omkring; gick så in i tornet och ut igen vid golvet under klockorna, detta sig på alla sidor följandes uppsträvorna åt ända till marken, och dels sönderspilande, dels slog lösa och kastade på backen ett stycke från staplade brädor, med vilka samma uppståndare voro utanpå och på sidorna klädda.

Härvid ågade (vaknade i tid) sig dock Gud ändafullt skickelse (försynens bestämmelse) till förmodan (oväntat), att varken någon eld tändes eller vidare större skada blev förorsakad, då likväl efter åtskilligas intygande i orten närmast omkring. Slaget var gravkastande, det och dess våldsamma verkan nogsamt gav tillkänna.

År 1773 d 17 Jan när kyrkan blev av klockaren öppnad, befanns att tjuvar varit inne i sakristian; dörren var med våld lyftad av hakarna och bänd inåt så mycket att de kommit där in; lilla skåpet bakom dörren var uppbrutet; och där utur nyckeln tagen till vinskåpet, det de låst upp och med kalken som stod i lilla skåpet druckit en god portion vin utur ankaret;

Stora tvålåsiga kistan hade de vänt upp och ned, skurit och brutit hål på botten, och där utur tagit en låda, i vilken låg ett barnarv vid pass 30 plåtar (1 plåt = 16 shilling) stort. Och utur lilla skåpet var tagen kyrkans näst förut insamlade kollekt. Vidare var ej något borttagit eller mera våldsverkan gjord; som lätt kunnat ske, om icke Gud; dess vare hans namn lovat; förblindat hjärta och ögon på dessa tjuvar; vilka likväl varken kunnat, oaktat försiktigaste efterspanade, bliva röjda, eller sättet finns, som de kommit in i kyrkan, om icke de söndagen förut låtit låsa sig där inne.

3 Muminmamman

Muminmamman har inte alls bott i Mumindalen i hela sitt liv. Hon föddes i prästgården i Hannäs och där tillbringade hon sina första år. Tove Janssons mamma, Signe Hammarsten, var dotter till Fredrik Hammarsten, som var komminister i Hannäs under åren 1877 - 1886.

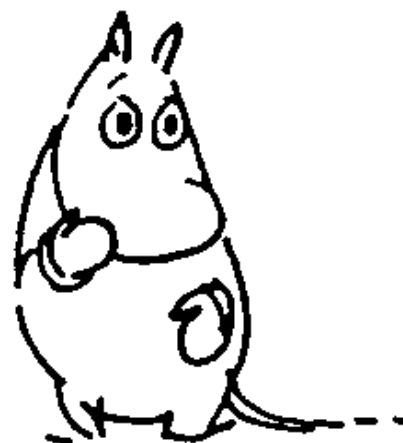
Familjen Hammarsten flyttade från Hannäs till Norrköping och där gjorde Signe sig känd som prästens vilda jänta. Hon hade nämligen inte mycket till övers för skolan utan intresserade sig mer för prästgårdens djur. Hon var en mycket god ryttarinna och uppträdde en gång i hemlighet på cirkus. Dessutom intresserade hon sig för skytte, vilket var ovanligt för en flicka vid sekelskiftet. Signe var framför allt duktig på att teckna och när familjen flyttade till Stockholm började hon studera på Konstindustriella skolan.

På en studieresa till Paris träffade hon finländaren och skulptören Viktor Jansson. De gifte sig och flyttade till Helsingfors 1913. Året därpå föddes Tove. Signe tecknade genast ett porträtt av dottern och skrev:

"Det var roligt att det blev en flicka. Men ful var hon, vådligt! Som en skrynklig liten gumma."

Viktor "Faffan" Jansson blev snabbt en känd skulptör och fick många beställningar, men de inbringade inte alltid så mycket pengar. Signe Hammarsten Jansson insåg att familjen måste ha en regelbunden inkomst och tog upp sin karriär som tecknare. Under signaturen Ham blev hon känd som karikatyrtecknare och illustratör. Familjen utökades efter hand med två pojkar, så mamma Signe var trebarnsmamma, familjeförsörjare och samtidigt konstnär i karriären.

När Tove Jansson många år senare skapade muminmamman hade hon sin egen mamma som förebild.

4 Hägerstad slott

Hägerstad slott uppfördes 1868 - 69 av dåvarande arrendatorn på Grävsätter och ägaren till Hägerstad Skattegård Hugo Beyer, som tydligen hade för avsikt att göra slottet till corps-de-logi för Hägerstad gård. Slottet uppfördes i sten i tre våningar. Det råkade dyrtid när slottet uppfördes och byggnadskostnaderna steg.

Enligt sägnen var en dag Hugo Beyer och hans hustru Anna Amalia, född grevinna Posse, ute och rodde på Vindommen och då framförde Hugo att han var bekymrad för att de inte skulle klara av slottsbygget ekonomiskt. Anna försäkrade honom att det skulle de visst klara och för att riktigt understryka sina ord tog hon av sig sin vigselring, kastade den i sjön och sa

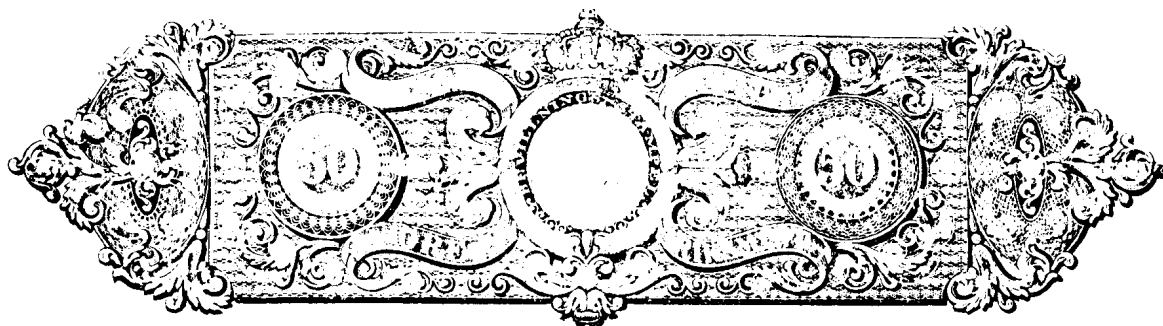
- Visst ska vi klara det, så sant som att ingen kommer att hitta denna ring! Efter en tid var en fiskare ute och rodde drag på Vindommen och fiskelyckan

förde med sig att han drog upp en fin middagsgädda. Döm om hans förvåning när han kom hem och rensade gäddan och fann en guldring i gäddans mage!

Då byggnadskostnaderna steg mycket över de beräknade tvingades Hugo Beyer att sälja egendomen 1881. Han emigrerade senare till England, men återkom så småningom till Hägerstad. Längst ute på udden hade han nämligen låtit anlägga en enskild begravningsplats och dit fördes hans stoft 1919. Hans moder och hustru vilar också där.

Hägerstad bytte ägare ett flertal gånger och 1906 styckades slottet med udden av från gården och såldes till en stiftelse. Slottet var då ålderdomshem för pensionerade lärarinnor fram till 1917. Efter ett par ägarbyten var det åter en stiftelse som ägare 1946. Denna gång bedrevs vård av missbrukare i socialstyrelsens regi. Verksamheten upphörde 1994. 1995 kom slottet i privat ägo.

5 Hägerstad träoljefabrik

Landshövdinge Embetets i Calmar län resolution (beslut) på ansökning av Possessionaten (Godsägaren) H. Beijer om tillåtelse att vid sin egendom Hägerstad i Hannäs socken driva en mindre fabrik för tillverkning av åtskilliga slags träoljor; Given i Calmar å Landskansliet den 7 maj 1877.

I ansökningen, som åtföljs av planritning över fabriken läge, är uppgivet, att tillverkningen kommer att huvudsakligen utgöras av dels tjära och dels rå träolja, vilken skulle i oförädlad tillstånd föras till en större träoljefabrik vid Buggetorp i Gamleby socken för att där undergå destillation och vidare behandling - vidare uppgives med beskrivning över fabriken läge och beskaffenhet, dels att vid tillverkningen uttrinnande avfall kommer att uppsamlas i en grop, för att hindra detsamma utflytande i angränsande sjön Vindomen och dels att sökanden till fabriken föreståndare antagit Anders Peter Nilsson i Hägerstad, vilken enligt företett bevis av Bergs-notarien C. von Feilitzen vunnit erforderlig insikt och kännedom i skötandet av en så beskaffad tillverkning.

På därtill erhållet förordnande har kronolänsmannen R. Svensson, med biträde av tillkallade sakkunnige män, besiktigt fabrikslägenheten, på sätt, som inhämtas av följande protokoll:/

*Landshövdinge Embetets i
Calmar län resolution på an-
söknings af Possessionaten H. Beijer
om tillåtelse att vid sin egendom
Hägerstad i Hannäs socken driva
en mindre fabrik för tillverkning
af åtskilliga slags träoljor. Given
i Calmar å Landskansliet den
7 maj 1877.*

1877 den 22 mars förrättades av Kongl. Majts Befallningshavandes i Calmar order av den 3 dennes, besiktning å hus m. m. vid den av Herr Brukspatronen H. Beijers på Hägerstad ägor i Hannäs socken anlagda fabrik för tillverkning av träolja, för att utröna, huruvida de i Kongl. Majts Nådiga förordning den 26 november 1875 meddelade föreskrifter, vid fabriken byggnad blivit behörigen iakttagna, och befanns som följer:

Fabriken är belägen invid sjön Vindomens strand vid den s. k. Hägerstad-viken, men på andra sidan om densamma, från Hägerstad gård räknat; och närmast bebyggda lägenheter äro:

Anneberg på 2000 fots avstånd, Lövudden på 5000 fot och Kammarbo på 600 fot, alla på sökandens eget område.

Etablissemnet består av kolbod, fabrikshus och ett mindre magasin jämte vattenledning, varav:

1: Kolboden är 56 fot lång, 17 bred, 12 hög, uppförd av resvirke och brädor, liggande på 32 fots avstånd från fabrikshuset.

2: Fabriken: 36 fot lång, 22 bred och 15 hög, även av resvirke och brädor. I densamma finnes Tegelmur stående mitt i huset, 24 tum tjock i medeltjocklek och i kanalen kring retorten (destiller-kärlet) 18 tum; Retorten av gjutet järn med en diameter i botten 8 fot och i övre kanten 6 fot, har en höjd av 11 fot och är försedd på ena sidan med grovlucka av järn för kolens uttagande. Retortugnen, rund, konisk, och på sidan vid densamma eldstaden, 4 fot i fyrkant, och 6 fot hög av dubbelt tegel med grov lucka av järn för öppningen. Grundmuren av gråsten är 3 1/2 fot ovan jord med djup grundgrävning och satt sten under jorden. Från murens övre kant utmynnar skorstenen, 3 fot över takåsen.

På gaveln av fabrikshuset går körbro av trä in på vinden.

Avståndet från kolboden till fabriken är 32 fot och till magasinet 76 fot.

Fönstren i fabrikshuset är 5, dörrarna trenne. Luftväxlingen ombesörjes genom dessa och föreståndaren Anders Nilsson upplyser, att i anseende till husets höjd och de många fönstren, besväras man aldrig av några ångor inom byggnaden. Dörrarna är 4 fot breda, 6 höga, husets nedre våning 12 fot, panelen av trä.

Från retortens nedre kant utmynnar ett järnrör om 9 tums diameter, varigenom uttrinner i ett öppet kar. Detta järnrör är 3 fot långt, från murkanten räknat, och på dess mitt sitter ett kopparrör för terpentinen avledning, och vilket rör i tvenne krökar, beskrivande en båge av 7 fot, går ned i kylfatet av trä, därigenom och ut i en ångtunna även av trä, och sedan avledes terpentinen i ett öppet kar, därifrån den genast tappas på slutna kärl.

Här tillverkas blott tjära, terpentin, lysolja och perma (tjärvatten). Ingen järnbeta (järnoxid) tages, varigenom ock mindre ångor avdunsta.

3: Magasinet är 28 fot långt, 16 brett och 8 högt, även det av resvirke och brädor, rymmer flera tusen kannor.

Mellan Kammarbo och fabriken ligger källan: dess bassäng på 300 fot från fabriken, är 6 - 8 fot i fyrkant, av spåntade brädor, och därifrån ledes vattnet först i trä- och närmare fabriken i järnrör. Vattnet pressas upp i kylfatet 11 fot, och källan är särdeles stark.

Från tunnan mellan kylfatet och terpentinkaret leder en trumma, genom väggen, ut ångan.

Från fabriken till sjön är blott 12 fot. Vattnet går ur kylfatet genom träränna ut i sjön, dit och allt avrinn för närvarande utflyter. Hela sjövikens är inom sökandens ägoområde, men snett emot fabriken är Solfvestads land, där i medeldjup Organisten Hornvalls fiskevatten möter.

Sålunda befunnet, betygar:

Rieh: Svensson

Närvarande biträden:

J. Lundberg C. A. Ståhlbom

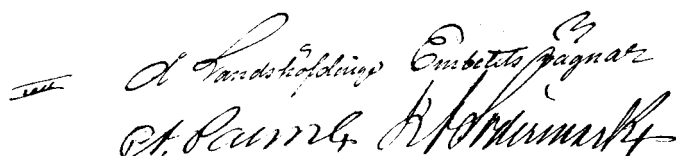
Genom kungörelse, uppläst i Hannäs sockens kyrka den 15 sistlidna April, hava de personer, vilka kunde något att emot bifall till ansökningen erinra, förständigats (åläggs) att därom inom fjorton dagar från kungörandet inkomma med skriftlig anmälan. Endast två protester hava därefter inkommit, nämligen dels från A. Abelin för hemman i Grävsätter och dels från åtskilliga hemmansinnehavare i Falla, Solvestad, Grävsäter och Hägerstad, bägge protesterna innehållande yrkande, att om ansökningen bifalles, därvid måste fästas villkor om sådan inrättning som förhindrade uttrinnandet i sjön Vindomen av osunda vätskor, vilka kunde bliva skadliga för fisken i nämnda sjö, där de protesterande idkade fördelaktigt fiske.

I avgivet yttrande har kronolänsmannen Svensson tillstyrkt ansökningens bifallande, emedan den ifrågavarande fabriken vore ändamålsenligt inrättad och så belägen, att den ej kunde bliva för angränsande jord- eller strandägare skadlig.

I särskild skrift har sökanden anmält, att sexhundra kannor vore den högsta myckenhet av eldfarlig olja som han önskade att på en gång hava vid fabriken förvarad.

Vid överbägande av vad sålunda förekommit, samt med stöd av Kongl. Förordningen angående eldfarliga oljor och vissa andra därmed jämförliga vätskor den 26 November 1875, prövar Landshövdinge Embetet skäligt tillåta sökanden att i den ovan angivna fabriken å Hägerstads ägor vid stranden av sjön Vindomen, under ledning av nu antagne föreståndaren A. R. Nilsson, tills vidare idka tillverkning av träolja, med villkor likväl, att det vid tillverkningen uppkommande avfall icke må utrinna i sjön, utan avledes till någon tillräckligt stor grop, samt att eldfarlig träolja icke må vid fabriken förvaras till större myckenhet på en gång än sexhundra kannor, åliggande det sökanden för övrigt att i avseende på möjliga förändringar av fabrikshuset eller därtill hörande inrättningar, iakttaga var därom i § 6 mom 3: av ovannämnda Nådiga förordning föreskrives.

Av denna resolution sändes ett utdrag till Kronolänsmannen R. Svensson, som har att tillse det tillverkning av eldfarlig olja vid ifrågavarande fabrik icke må äga rum innan föreskriften om förhindrande av osunda vätskors uttrinnande i sjön blivit behörigen iakttagen.

Å Landshövdinge Embetets vägnar

Som ovan

Å Landshövdinge Embetets vägnar

Lösen - 3 : -

Ch: - 1 : -

renskrift ~:75

~~~~~

// Fyra kronor 75 öre

Sökanden

6 Gravfälten

Gravfälten vittnar om att det har funnits en järnåldersbebyggelse runt Vindommen. Gravfälten är främst från yngre järnåldern (400 - 1050 e Kr), men det finns två gravfält som troligen är från äldre järnåldern (500 f Kr - 400 e Kr) eller vid övergången mellan de olika tidsepokerna.

Det är gravtyperna, deras inbördes kombination och gravfältens läge i terrängen som föranleder dateringen till äldre respektive yngre järnålder.

Under äldre järnålder har man framförallt utnyttjat högre belägna marker såsom åsar för sina gravanläggningar. Gravfältet vid Skårsjö, som ligger på en bergshöjd, är ett exempel på ett sådant höjdläge.

Hägerstads gravfält

Gravfälten från yngre järnålder är oftast belägna på moränkullar inom den odlingsbara marken i anslutning till jordbruksbebyggelsen. Detta stämmer väl med gravfältet vid Hägerstad som är beläget på en moränrygg vid åker- och sjökant.

Den enda undersökning av gravfälten som är gjord är prostens H J Siverts utgrävningar av fem runda högar vid Skrickerum 1757. I två högar fann han ett barnhuvud och ett mansskelett och i de andra kol och brända ben, varav några låg i urnor. I skelettgravarna fann han inga gravgåvor, men däremot i brandgravarna fanns "allehanda saker utav järn" såsom spik, skeppsnaglar, ringar, dragnålar och smycken av järnbleck samt gröna glaspärlor.

Inåt Storängsviken vid Passdalen på en igenväxt höjd ligger en grav från bronsåldern (1800 - 500 f Kr).

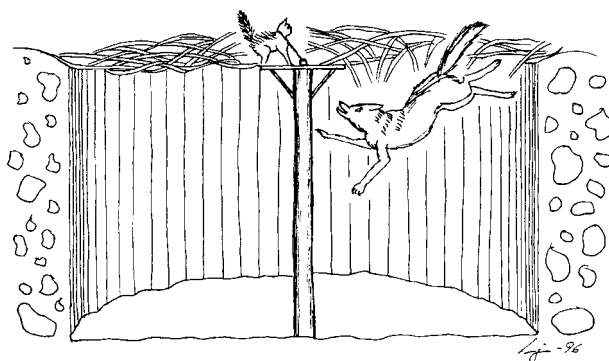
På gårderna i närheten av Skrickerum har flera fynd av stenyxor gjorts, som visar att här var befolkat redan under stenåldern (5000 - 1800 f Kr).

7 Varggropar

Vargen var vanlig över hela vårt land fram till vårt sekels början och kunde vara ett svårt gissel för boskapen som betade på skogen. Därför försökte man oskadliggöra vargarna bl a genom att fånga dem i fångstgropar. I Magnus Erikssons landslag, som tillkom på 1300-talet, föreskrevs att allmogen skulle hålla vargnät, varggård och varggrop. Denna skyldighet upphörde först i och med 1864 års jaktstadga. De äldsta kända varggroparna är från 1600-talet, men vanligast är de från 1700- och 1800-talet.

Varggropar finns i större delen av landet men har en högre koncentration i Syd- och Mellansverige. Groparna ligger alltid enstaka i närheten av gårdar eller byar t ex i en skogskant eller på en åkerholme.

Varggropen är oftast rund med en diameter på 5 - 10 m och har stenvägg eller så kan den ha haft träväggar som nu har förmultnat. Den omges som regel av en låg vall. I mitten fanns en påle med en anordning där man kunde placera ett levande bete, exempelvis en katt som skulle locka till sig vargen. Gropen var täckt och när vargen hoppade för att fånga bytet gav gropens tak vika och vargen föll igenom ner på gropens botten.

Varggrop med levande åtel

Vid Kammarbo, utefter stigen ut mot Hästnäsudden finns en varggrop. Den har haft träväggar och är nu ca 3 x 3 m och 1 m djup. Omkring 1920 var den betydligt djupare, 3 - 3,5 m och då fanns rester kvar av träställningen för lockbetet.

En annan är belägen på krönet av en grusås längst in i Fuldboviken. Även denna har haft träväggar och är nu delvis igenrasad.

8 Bremansö

Bremansö är den enda ön i Vindommen som varit bebodd och fortfarande är kringfluten. Ön hette från början Högö men kallas numera för Bremansö efter Anders Breman som var kyrkvaktmästare i Hannäs kyrka.

Anders Breman var båtsman och bodde i Björntorpet under Bredal tills han 1850 flyttade ut till Högö under adress Holmen. Han var då 48 år och gift med Ulla som led av fallandesot (epilepsi). De hade tre hemmavarande barn Emma, Johan och Ulrika. De tre äldsta döttrarna Sara, Carolina och Eva hade redan flugit ur boet, medan den yngsta Anna hade dött samma år.

Vid sidan av arbetet som kyrkvaktmästare hade Bremans några får och en ko som bidrog till försörjningen. Men de hade ingen tjur. Anders slog rep om halsen på kon och så fick hon simma efter båten in till Solvesta Frälsegård när det var dags för henne att träffa tjuren.

Anders Breman bodde kvar på ön till sin död i augusti 1885, vilket var samma år som den nya kyrkan i Hannäs invigdes. Anders fru Ulla bodde ensam kvar på Högö i drygt två år tills hon dog i januari 1888 och därefter har ingen bott permanent på ön. På Bremansö kan man fortfarande se spår av dikad åker samt rester av husgrund med spisröse och jordkällare.

På senare år har det blivit en tradition för några bybor att varje midsommarafton måla den björnliknande reliefen på öns sydvästra sida. Där stupar berget brant ner i sjön och kallas numera för Björnberget.

9 Fornborgen på Borgkullen

I Tjust finns enligt den senaste inventeringen 49 fornborgar. Ingen av dessa har varit föremål för en arkeologisk undersökning, utan har av den lokala forskningen daterats till 400 - 600 e Kr, med de grävda borgarna i Östergötland som underlag.

En förutsättning för en fornborgsanläggning måste vara en bofast befolkning i närheten. En nomadiserande folkgrupp har inget behov av en sådan anläggning. En av kreatursskötsel beroende folkgrupp bör bli bofast när klimatet omöjliggör för djuren att övervintra ute i det fria. I Norden har detta viktiga klimatskifte sannolikt inträffat under en lång övergångstid, dvs från yngre bronsålder (1000 - 500 f Kr) fram till omkring vår tideräknings början.

Tiden mellan 300 och 500 e Kr var en orolig tid på kontinenten. Inte heller i Norden rådde helt lugna förhållanden. Man gömde sitt guld i jorden, men av olika anledningar så grävde man aldrig upp det igen. Mycket har inte återfunnits förrän i nutiden.

Det gemensamma för de flesta av fornborgarna i Tjust är att de ligger vid vattendrag. Den naturliga kommunikationen var längs vattenleder. Möjligen var dessa borgar en bygds gemensamma försvarsanläggning, anlagda som lås för att förhindra vidare fientligt intrång utmed vattenlederna.

Många undersökta borgar har varit utnyttjade, ibland bebodda och troligen byggda under folkvandringstiden (400 - 550 e Kr). Andra borgar har gett fynd från vikingatid och vittnar om då rådande oroliga förhållanden.

Fornborgen på Borgkullen är belägen på en bergshöjd och har befästa murar i tre väderstreck, i det fjärde stupar berget så brant att några murar inte har behövts. Murarna som är dubbla, löper parallellt, är 2 m breda och 0,5 - 1 m höga. Borgmurarna är nu starkt raserade, men kanske har de aldrig varit högre än 1 - 2 m. Troligen har det funnits någon slags träpalissad på krönen. Två öppningar i murarna markerar portar.

Vägen via Storsjön och längs Uknadalen var en handelsled under järnåldern. Längs denna färdväg finns ett flertal strategiskt placerade fornborgar. Genom Borgkullens fornborgs läge i sydvästra Vindommen kan man anta att befolkningen var orolig för ett anfall eller intrång av sjöfarare från sydväst. Från Syrsans inre vik vid Helgenäs över Västra Ed via Storsjön,

Fuldbosjön och Fuld kunde man ta sig in i Vindommen. Denna väg innebar att man fick dra sina båtar på land ca 4 km.

För att nå kusten kunde man också välja den sydöstra vägen genom Vindån som mynnar ut i havet vid Skeppsgården. Denna väg var troligen inte lika utnyttjad och trafikerad som den sydvästra, beroende på orsaker som vi inte känner idag.

10 Sågen vid Skedshult

Någon gång mot slutet av 1910-talet byggde Träva-rubolaget Stegeholm i Västervik ett ramsågverk vid Skedshult. Sågen placerades alldeles intill sjökanten, eftersom det billigaste sättet att trans-portera timmer var att flotta det sjövägen. Sågverket drevs med ånga från en sågspånseldad ångpanna.

Timret togs upp ur sjön i en bärställning, bars fram till sågen av två bärare och rullades sedan in till ramen. Bärarna, som hade det tyngsta arbetet vid såg en, hade elva kronor per dag. Arbetsdagen var åtta timmar, även på lördagar.

Skedshults remsåg 1919

Flottningen av timret tillgick så att de största stockarna kedjades samman till en läns och resten av timret rullades i. När länsen var fylld gjordes spelbåten fast i timmerlänsen och varpningen kunde börja. En man tog ankaret och det mesta av speltrossen i en eka och rodde iväg och kastade ankaret. Kamraten i spelbåten spelade sedan upp trossen på rullen så att länsen sträcktes och lämnade stranden.

Därefter roddes ömsom ekan iväg och nya ankarkast gjordes och ömsom spelades trossen upp och timmerlänsen förflyttade sig. Det var inte varje gång ankaret tog, ibland fick det kastas flera gånger för att få fäste.

Mycket av timret längs stränderna runt Vindommen flottades till kanalen som är grävd mellan Vindommen och Fullbosjön. Där löstes flotten upp och några stockar i taget fästes samman till en släpa, som inte fick vara större än att den obehindrat kunde dras genom kanalen. Några gick på en stig på Möckelycka-sidan om kanalen och drog med rep medan en gick med en hake och höll släpan fri från kanalkanten. Sedan gjordes på nytt en flotte i Fullbosjön som flottades till sågen vid Ängen.

Eds bruk köpte massaved omkring hela Vindommen som först flottades till kanalen, drogs igenom kanalen och flottades över Fullbosjön till Lervik vid södra stranden. Där fanns det en handdriven kran, så stor att den lyfte ett helt hästlass åt gången ur sjön. Massaveden kördes

sedan med häst och vagn till Storsjön där den stälptes i och därefter drogs med bogserbåt till bruket i Ed.

På 1920-talet fanns en ångdriven bogserbåt på Vindommen som hette Togo. Den användes till att dra timmer, men ibland gjordes även söndagsturer med passagerare.

11 Boda ödeby

Vid Boda finns resterna efter en medeltida by. Tidigast som det är känt, att Boda finns omnämnt i skrift, är i ett pergamentsbrev från 1344. Byn ödelades någon gång mellan 1344 och 1426.

Det finns lämningar efter en stensatt källa och sju husgrunder, varav fyra har spisrösen. Husgrunderna är ungefär 7 x 5 m stora och är belägna inom ett område på 150 x 50 m. Inom området finns även två röjda ytor. Ytterligare ett område 25 x 20 m stort på 120 m avstånd innehåller lämningar efter bebyggelse. I anslutning till bebyggelsen finns järnåldersgravar.

Enligt sägnen blev byn ödelagd genom en Herrans straffdom. Trenne adliga jungfrur med sina pigor red till kyrkan en söndag. Under äldsta tider brukades hästskor med ringar uti, för att ett klingande ljud som av små bjällror skulle uppstå när hästarna sprang. Under vägen saknade de prydnaderna på hästskorna och fann sadelmunderingen i olag, varför pigorna återvändande, misshandlade den dräng, som hade varit försumlig vid hästarnas sadling, så att han dog, varpå de klädde honom till lik. Denna skamliga gärning ska Gud därpå ha straffat med digerdöden, så att dessa pigor uti Tryserum varit de första som dött i den härjande farsoten, efter det de bekänt sin missgärning för sin själasörjare, herr Suno. Suno var präst i Tryserums och Hannäs församling. Han avled själv i digerdöden 1350.

12 Kungsvägen

Redan i Östgötalagen, nedtecknad i slutet av 1200-talet, fanns en gruppering av vägarna. Lagen upptar kungsväg, karlsväg och tingsväg som skulle vara 10 alnar breda samt kvarnväg och kyrkväg som skulle mäta 5 alnar. De minsta vägarna som ingår i lagen är bygata, fägata och bostadsren. För alla vägtyper har Östgötalagen stadganden som visar att man på papperet nått ganska långt i vägväsendets organisation, men som nog inte motsvarades i verkligheten överallt. Förutom vägbredderna har lagen föreskrifter om broar och laga brosyn.

Utmed Vindommens östra strand går en gammal kungsväg, en körväg från medeltiden som ännu är farbar. Den passerar Glabro över Vindån, svänger åt väster och följer Vindommen och Porsnäsviden mot Västertryserum. Vägen är ett välbevarat exempel på en åldrig smålandsväg, väl försedd med backar och krökar samt bitvis öppningar i skogsridåerna med vacker utsikt. Milstolpar i öländsk kalksten daterade 1737 är uppsatta längs vägen på varje halvmil och de flesta finns kvar än idag.

Att vägarna inte alltid var i bästa skick framgår av följande utdrag ur sockenprotokoll angående vägen mellan Hannäs och Ukna:

Hannäs Församling beklagade enhälligt det stora förfall, varuti vägen förbi Hägerstad till Ukna sig befinner, som nu mera icke utan stor tidsspillan, olägenhet för vagnar, samt livsfara

för hästar och folk, kan färdas ut på denna väg, någorlunda iståndsatt, är vad Hannäs församling nödgas beivra, helst som denna väg icke endast för Hannäs församlings samtliga innevånare utan även för alla uti Yxnerums Skate oftast är den enda, alltid den ginstaste då de behöva söka sin Kronolänsman på Nelhammar, då Rusthållare hava möte i Dalhem eller Kronoskatt dit uppbådas, då de måste infinna sig vid Tings Rätten i Gamlebyn eller Taxeringen uti Westervik, då Eds Bruk eller marknad skola besökas m: m: men till en början vill Hannäs församling endast vänligen framställa detta behov för Ukna hovliga församling, som man hoppas även för sin del inser nyttan utav denna väg och öppnande ginstaste kommunikation socknarna emellan.

Hannäs församlings innevånare som idag fattat det beslut att nästa vår med allvar företaga detta arbete, anhålla att Ukna församlings respektive innevånare ville med samma enhälliga vilja och oförtrutna möda även då företaga detta arbete, varför utdrag av protokollet skulle översändas jämte ödmjuk anhållan till Vördige Prästerskapet uti Ukna att framdeles få del utav det svar som Ukna församling lämnar, samt underrättelse vartåt tjänligast befinnes att öppna vägen på det att Hannäsborna sig därefter rätta.

1819 den 19 December justerade och underskrev uti Sockenstugan detta Protokoll

Nils Häger

And. Andersson

Larum Niclas Pettersson

Petter Larsson

13 Torpen på Lillö och Storö

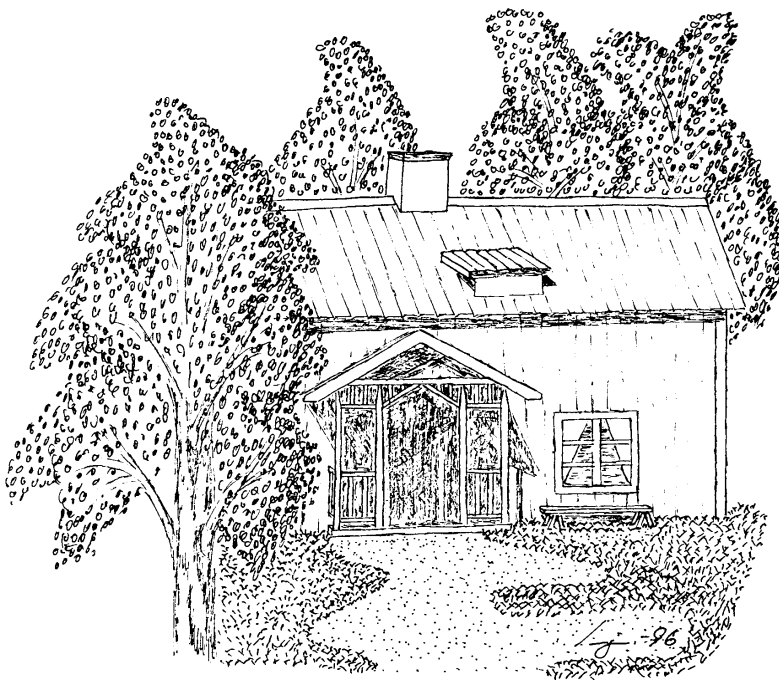
Lillö var bebott mellan 1861 och 1892 och Storö mellan 1873 och 1939. När öarna bebyggdes var bästa färdvägen över sjön. Under höst och vår när isen varken bar eller brast var det dubbelt så långt att färdas landvägen än över sjön, för att besöka handlaren i Skrickerum eller att hämta posten i Skårsjö.

Namnen Stordrag mellan Storö och Lillö och Lilldrag mellan Lillö och fastlandet vittnar om att man här drog över sina farkoster för att förkorta resvägen.

Vid Lilldrag finns en grävd kanal, som idag är torrlagd. Kanalen grävdes efter sjösänkningen och minner om tiden då man rodde mjölken från Skårsjögårdarna till mejeriet i Öjelsbo. Genvägen via kanalen var säkert uppskattad och besparade roddaren både tid och möda.

Harald Wiklund berättar i sin bok om när han och en kamrat flottade timmer från Fänån till sågen i Skedshult. Vinden ökade när de gjorde iordning länsen, men de räknade med att det skulle mojna under natten och startade flottningen. Vinden avtog inte och flottningen tog mycket längre tid än de tänkt sig. När de var utanför Storö vid middagstid nästa dag hade vinden mojnat. De var rätt hungriga och beslöt att gå upp till den lilla stugan på ön.

I stugan mötte en äldre tant som välkomnade dem att sätta sig ned och visst skulle de få kaffe. Medan kaffet kokade på spisen kom det fram koppar på bordet. Dörren ut stod öppen och in spatserade två hönor. När ett fat med veteskivor ställdes på bordet flaxade den ena hönan upp på bordet och mitt i brödfatet. Hönsen verkade vara vana att äta vid köksbordet för tanten sa inget. Kaffet smakade bra. Tanten tyckte att de skulle smaka av brödet också, men de försäkrade att de inte alls kommit för att de var hungriga. Det var bara så att de tyckte det var gott med lite kaffe och en pratstund.

Torpet på Storö

Den förste torparen på Storö var Jonas Peter Nilsson och hans hustru Sofia Hurtig. De efterföljdes av flera torpare tills slutligen den sjunde, Walfrid Lindgren, lämnade platsen efter att ha brukat torpet i tretton år, från 1926 till 1939. Torpet stod sedan tomt några år innan det revs.

Naturen har nu återerövrat den odlade marken där brukarna lade ned så stor möda på att bryta upp stubbar och stenar för att utöka åkrarna. På Lillö har grävlingen flyttat in i resterna av jordkällaren.

14 Skårsjö masugn

År 1670 grundades Eds järnbruk (ca 2 mil söder om Skårsjö) av vallonen Abraham Parment, som tidigare varit anställd vid Gusums bruk. Denna bygd var rik på skog och vattenkraft, men mycket av järnmalmsten måste man med höga transportkostnader ta från Utö gruvor i Stockholms skärgård. Parment ville därför med frikostig hittelön stimulera folket i brukets närhet att finna malmstreck.

Den första järnmalmsfyndigheten i Tryserum upptäcktes 1671 av bonden Olof i Skårsjö, som erhöll hittelön om 60 riksdaler av Parment. Flera gruvor upptogs senare under 1600-talet på Skårsjö och Öjelsbo ägor, men driften nedlades i och med att den långa krigsperioden tog slut. Ett stycke in på 1700-talet kom dock en ny högkonjunktur för det svenska järnet och de gamla gruvorna vid Skårsjö kom att aktualiseras på nytt. År 1737 beslöt sålunda den nye ägaren till Eds bruk, Charles Emil Lewenhaupt att återuppta brytningen.

Detta ledde till att anläggandet av en masugn vid Skårsjö, för vilket Eds bruk fick privilegium 1754. Masugnen invigdes år 1757 med en hyttpredikan av prosten J H Sivers, då också den första blåsningen ägde rum. Bälgen för blåsningen drevs med ett vattenhjul med ett överfall om 10 alnar. Vattnet som kommer från Kvarnsjön dämades upp i en liten hålldamm till 50 alnars längd och leddes genom en ränna om 76 alnar fram till vattenhjulet.

Innan malmen transporterades till masugnen där den smältes till tackjärn, sköljde man bort föroreningar genom skvaskning. Malmkörningen blev tillsammans med kolbränning och koltransporter en betydelsefull biinkomst för bönderna.

Avsikten var att den nya masugnen skulle blåsas under 20 veckor vartannat år, omväxlande med ugnen vid Ed. Skårsjö masugn var i drift fram till omkring år 1800.

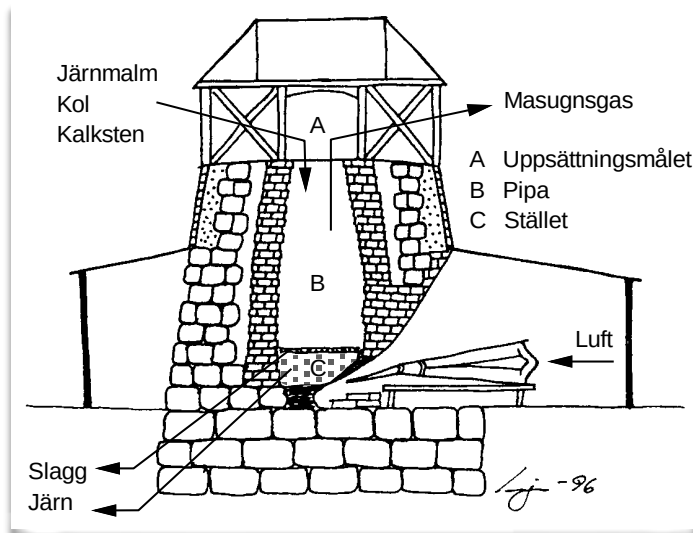
Levnadsödet för ovannämnde Charles Emil Lewenhaupt blev dessvärre inte så bra. Han hade stor del i ansvaret för 1741 års krigsförklaring mot Ryssland, och som befälhavare

misslyckades han. Efter en reträtt till Helsingfors 1742 skildes han från sitt befäl, återkallades till Stockholm, ställdes inför krigsrätt, dömdes till döden och avrättades genom halshuggning 1743.

TILLVÄGAGÅNGSSÄTT VID JÄRNFRAMSTÄLLNING

1. Malmen bryts, sorteras och grovkrossas
2. Rostas i en rostugn för att vatten och kolsyra ska gå bort.
3. Finkrossas
4. Smältes i hyttan: Järnmalm, kol och kalksten hälls ner i uppsättningsmålet A. Varmluft blåses in vid stället C. Där är det som varmast och där smälter malm och slagg. Järn och slagg tappas ut genom tappningshål i utslagsbröst, som finns i botten av hyttan, slaggen först och järnet sedan. Hålen var tilltäppta med lerplugg, som slogs bort strax innan tappningen.

5. Det vitglödgade järnet rinner i en järngata ner i formar av gjutjärn eller sand och man får tackjärn. Med slaggen kan man göra på liknande sätt. Slaggsten användes ofta som byggmaterial.

15 Hummerum ödetomt

Innanför Hummerumsudden finns rester efter bebyggelse och gammal odling. Där finns en husgrund som är ca 25 m lång och även en låg stenmur som troligen är kanten på en odling.

Hummerum finns omnämnt i skrift i slutet av 1500-talet men gården fanns redan tidigare. På platsen har hittats en pilspets, ett svärd och en plogbill som daterats till 1000- eller 1100-talet. Gården ödelades troligen av digerdöden.

Hummerum anses vara ett spökeställe. Enligt sägnen ska ett sällskap ha kommit sjövägen in mot Skrickerumsfjärden en sen kväll i slutet på 1800-talet. När de passerade Hummerumsudden såg de en stor herrgård som var helt upplyst i alla fönster.

16 Sävsjön

Under 1800-talet ökade folkmängden i Sverige och bönderna behövde mer åkermark för att kunna försörja sig och sina familjer. Det var då vanligt att sjöar sänktes och även torrlades genom utdikning, så att man kunde odla upp sjöbottnarna.

Sävsjön vid Skrickerum, som var känd för sitt goda fiske, tappades ur under 1800-talet. Man tömde sjön via ån som mynnade ut i Vindommen. Men vid ån fanns ett sågverk som till hörde Stackelberg på Stensnäs och det dröjde flera år av ackorderande innan man kom överens om att lösa in sågen för 2.700 kr.

För att tömma sjön behövde man gräva ur ån på en sträcka av 300 m och största delen av den sträckan fick man spränga sig ned genom berg.

Arrendatorn på Bredal tog arbetet på entreprenad och begärde 4.500 kr. Han påbörjade arbetet år 1879 och beräknade att arbetet skulle ta drygt ett år. Efter fyra år gav han upp och gjorde konkurs därefter.

Det tog ytterligare två år innan Sävsjön slutligen kunde tömmas. Först år 1894 var marken så torr att den kunde delas mellan ägarna.

17 Åläng koppargruva

Erik av Pommern utfärdade 1413 privilegiebrev för kopparbrytning för bergsmännen i Åtvidaberg. Enligt traditionen hade koppar brutits där redan långt tidigare. Omkring år 1500 hade kopparbrytningen sin första storhetsperiod. Brytningen upphörde under 1600-talets första hälft, men 1761 bildades ett bolag som åter fick igång gruvdriften. Ledare och snart ensam ägare för bolaget var Johan Adelswärd.

Den då betydande driften av Åtvidabergs kopparverk stimulerade sökandet efter kopparmalmer. Den första fyndigheten i trakten är Ålängs koppargruva, som upptäcktes 1776 av bonden Nils Jansson i Skrickerum. Han överlät inmutningen till Åtvidabergshytan. Samma år började brytningen av den ganska givande kopparkisen och pågick ett stycke in på 1800-talet. Kring år 1860 gjordes försök att återuppta brytningen, men försöket uppgavs på grund av ras i gruvan.

Gruvan ligger på ett högt berg, ca 200 meter från Vindommen, där man kan se dess trekantiga öppning.

Kopparproduktionen hos Åtvidabergs kopparverk nådde sin höjdpunkt 1869 med ett årsresultat av ca 1.000 ton koppar. Därefter sinade fyndigheterna. Vid världsutställningen i Paris 1889 fick Åtvidabergskopparen första pris. Men detta innebar nära nog en avskedsföreställning på världsmarknaden, då kopparverket härjades av en förödande eldsvåda 1903 som i praktiken satte punkt för dess verksamhet.

18 Vindommens Småbåtssällskap

Vindommens Småbåtssällskap är en ideell förening och bildades hösten år 1980. Sällskapets uppgift är att främja intresset för sjösport och verka för att möjligheter skapas och bibehålls.

Idén med att bilda en båtklubb väcktes en mörk höstkväll av Bengt Isaksson, Göte Edstrand och Sonja Palmberg. De tre hade en tid diskuterat olika möjligheter till att förbättra fritidsverksamheten inom den södra kommundelen. Valet att skapa en aktivitet med anknytning till sjön föll sig naturligt med tanke på de talrika sjöarna i omgivningarna.

Intresset visade sig vara stort och redan vid starten hade föreningen 56 medlemmar. Medlemsantalet har under åren som gått ständigt ökat och var närmare 300 år 1995.

Arne Karlberg föreslog en holme i Fallaviken vid sjön Vindommen som en lämplig plats för föreningens aktiviteter. Markägarna, familjerna Solvestad, tillät att föreningen fritt skulle få disponera holmen och intilliggande mark. Holmen var helt överväxt av buskar och träd. Vägen var inte framkomlig med bil.

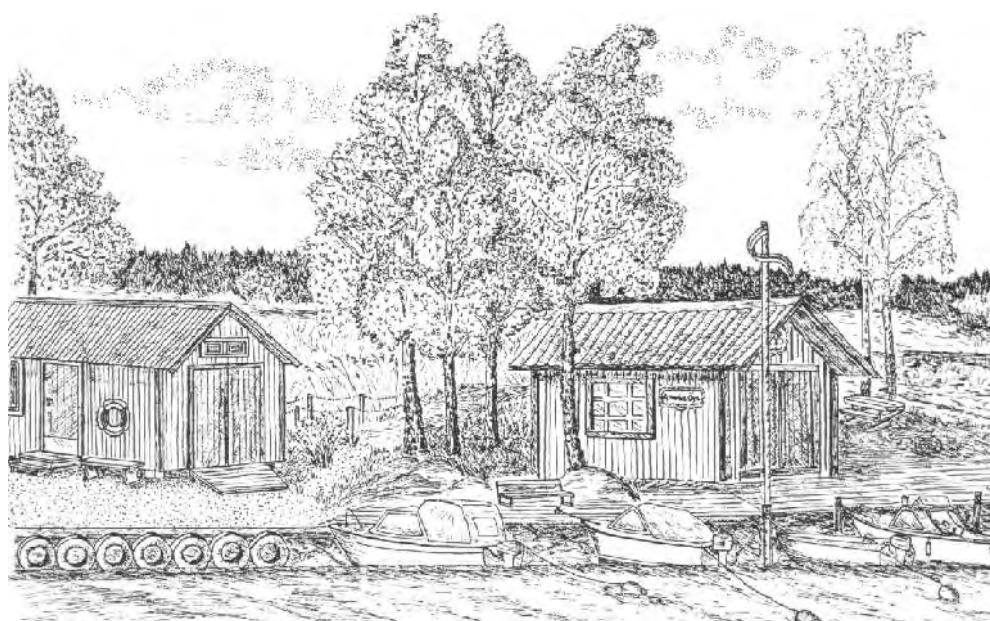
Under årens lopp har träd fällts och buskar och vass rensats bort. Bryggor har tillverkats och bilväg samt en badplats gjorts i ordning. En gammal fallfärdig bod har reparerats och blivit klubbstuga samt ett nytt förråd har byggts.

Efter flera förfrågningar från utomstående om föreningen hade en handikapp- anpassad båt togs beslut om att bygga utflyktsbåten Amanda. Många timmars frivilligt arbete resulterade i en båt som var 9 x 4 meter och flöt på 40 plasttunnor. Båten kunde sjösättas vid midsommartid år 1989. Efter fyra säsonger byggdes Amanda om, plasttunnorna ersattes med två 12 meter långa aluminiumskrov och däckets utökades till 12 x 5 meter. Amanda har plats för 20 passagerare. Intresset för sjöutflykter har varit påfallande stort och många turer görs varje år.

Utflyktsbåten M/S Amanda 1996

Utflyktsbåten Amanda har fått sitt namn efter klubbholmen som kallas Amandas öga efter en sägen. Prästen i församlingen, troligen Per August Arnman, var ute och rodde med tvenne damer på 1880-talet. Damerna var döttrar till Johan Magnus Andersson i Solvesta och hette Amanda och Augusta. När de passerade holmen frågade prästen vad den hette. Då holmen inte hade något namn, så föreslog prästen att den skulle heta Amandas öga, ty han hade ett gott öga till Amanda.

Amandas Öga 1996

Tänk, det skulle prästen ha vetat att det ett århundrade senare skulle bli flera hundra som skulle ha ett gott öga till Amanda!

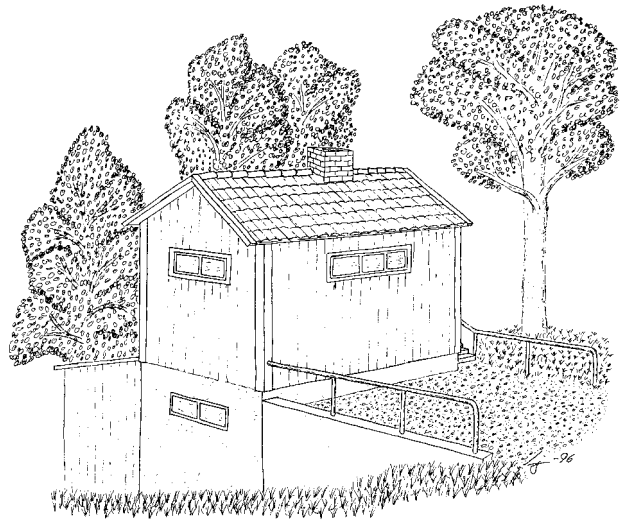
19 Hannäs bastuförening

Under krigsåren dvs. i slutet av trettioalet lät Röda Korset uppföra ett antal bastuanläggningar i Sverige. Avsikten var att främja folkhälsan genom att bl. a. skapa förutsättningar för en god renlighet hos befolkningen. Hannäs socken hade förmånen att åtnjuta Röda Korsets omtanke vilket innebar att en bastu uppfördes intill prästbostaden år 1939.

Bastun drevs i Röda Korsets regi fram till mitten på 1960-talet, varefter den övertogs av den ideella bastuföreningen i Hannäs. Bastuföreningen köpte huset av Röda Korsets 21 mars 1995 för 1 000,-.

Bastun var av typen ångbastu och var vedeldad till 1996. Bastun var öppen för allmänheten, och har under alla år som gått använts regelbundet.

Hannäs bastu är en av de få i Sverige som uppfördes av Röda Korset under kriget och som var i drift ända till 2011, då Hannäs Bastuförening upphörde.

20 Epilog

I denna vandring i tid har jag sökt samla både fakta och sägner om platser och personer runt Vindommen. Berättelserna berör endast ett urval av de kulturlämningar och historier som finns, men ger ändå en inblick i att människor har levat och verkat här under flera tusen år. Förutsättningarna har ändrats under årens lopp, i och med klimatförändringar och att tekniken har gått framåt. Varje tidsepok har lämnat spår efter sig, men det som har varit kommer aldrig igen och det är därför viktigt att teckna ned både historia och nutid för kommande generationer. Jag hoppas att Du funnit något av värde i mitt försök att skildra både fornt och nutid runt Vindommens strand.

21 Källor

- Andersson Birger (*berättat av Eskil Karlsson*), Om timmerflottning och andra frakter, Ukna församlingsskrift och hembygdsbok 1981
- Bockgård Anders, muntligt
- Björnstål Lars, Hannäs Socken, Svenska gods och gårdar, del XXIV, Småland, Kalmar län (norra), 1957
- Gustavsson Birgitta, Hannäs, Tjustbygdens kulturhistoriska förenings meddelande nr 18, 1961
- Hannäs kyrkobok
- Hofrén Manne, Tryserums socken
- Korsfeldt Bertil, Sjön Vindommen i Tjust
- Rydström Ada, Boken om Tjust
- Sandell Johan, Fornborgar i Tjust, Tjustbygdens kulturhistoriska förenings meddelande nr 36, 1979
- Sievers Johan och Bergman Margaretha, Muminmamman - en äkta Åtvidabergsprodukt, Correspondenten, 1994-12-24
- Skogsstyrelsen, Kulturmiljö i skogen
- Skårsjö masugn, Valdemarsviks kommun 1992/15
- Syllner-Gustavsson Mariann, Järnåldersbygden kring Vindommen, Tjustbygdens kulturhistoriska förenings meddelande nr 36, 1979
- Söderbäck Olof och Björkén Göran, Naturvårdsinventering Åtvidabergs kommun
- Wiklund Harald, Från vad jag minns - f.d. "rännstensungen" berättar